

על אוצר הגאונים

החדש – מסכת

בבא בתרא

ירחמיאל ברודי, כרמיאל כהן ויהודה צבי שטמפפר, אוצר הגאונים החדש: מסכת בבא בתרא: מקורות מדפוסים ומכתבי יד, ערוכים לפי סדר התלמוד, בליווי הערות ומפתחות, ירושלים: מרכז מורשת הרב נסים, תשע"ז, [6] + 744 עמ'

לפני כתשעים שנה, בשנת תרפ"ח (1928), פרסם בנימין מנשה לוין את 'אוצר הגאונים' על מסכת ברכות, הראשון בכרכי הסדרה 'אוצר הגאונים', ועד פטירתו בשנת תש"ד (1944) יצאו עוד שנים עשר כרכים, והסדרה הגיעה עד אמצע מסכת בבא מציעא. בעיזבונו של לוין נשארו רשימות של תשובות גאונים על כמה מסכתות נוספות,¹ אך שנים רבות לאחר פטירתו לא הייתה התקדמות של ממש במפעל החשוב הזה, אם כי נעשו כמה ניסיונות לקדמו. בשנת תשכ"ז (1967) פרסם הרב חיים צבי טויבש את 'אוצר הגאונים' למסכת סנהדרין; בשנת תשנ"ה (1995) פרסם הרב יקותיאל כהן שני כרכים של 'גנוזי הגאונים' על שלושת הפרקים הראשונים של בבא בתרא; ובשנת תשע"ו (2016) פרסם הרב אליהו רחמים זייני את 'אוצר הגאונים' על מסכת עבודה זרה.

הצורך בחיבור מן הסוג הזה נובע מן האופי המיוחד של ספרות הגאונים ושל דרכי פרסומה. תורתם של גאוני בבל נמצאת בחיבורי הגאונים ובתשובותיהם, שחלקם פורסמו וחלקם נותרו בכתבייד ובקטעי גניזה. גם החיבורים שפורסמו היו מפורדים ומפוזרים בספרים שונים ובמאמרים רבים בכתביעת שנדפסו בארץ ומחוצה לה. פיזור זה הקשה את הלימוד והמחקר של ספרות הגאונים ובני זמנם, ועל כן עלה הצורך בכינוס תורתם.

1 קימלמן, עמ' 543-581.

לויין בחר לכנס את תורת הגאונים על פי סדרו של התלמוד הבבלי. בחירה זו נבעה מטעמים שבדיעבד ומטעמים שלכתחילה: מן הקשיים שבאיסוף החומר בדרכים אחרות – על פי מחברים או על פי נושאים – ומן הדרך שבה תפס לויין את מקומם של הגאונים כממשיכיהם של אמוראי בבל הקדומים.² בחירה זו של לויין עוררה ביקורת חריפה מזה וזכתה לתמיכה מרובה מזה.³ בין כך ובין כך העובדה ש'אוצר הגאונים' הוא כלי שימושי מאוד הנלווה ללימוד הסדיר של התלמוד הבבלי עזרה להפיץ את העיון בתורתם של הגאונים כחלק מהותי מן העיסוק בתלמוד הבבלי – הן בתחום הלימודי וההלכתי והן בתחום המחקרי. אין ספק שנכונים הדברים שכתב ירחמיאל ברודי על מפעלו של לויין, 'שעשה יותר מכל אדם אחר בעת החדשה להחזיר את תורת הגאונים לתודעתו של ציבור הלומדים, בעיקר במפעל של אוצר הגאונים' (עמ' 1).

*

בשנים האחרונות החל ברודי יחד עם כרמיאל כהן וצבי שטמפפר לקדם את המפעל באופן שיטתי לקראת השלמתו. בשנת תשע"ב (2012) יצא הכרך הראשון בסדרה החדשה, 'אוצר הגאונים החדש' למסכת בבא מציעא, ולאחרונה יצא לאור כרך עב כרס על מסכת בבא בתרא. כפי שציין ברודי, 'אנו שוקדים על כך נוסף, שיוקדש בעיקר למסכתות שבועות ועבודה זרה' (עמ' 1), ומהפניות בספר גופו אפשר ללמוד על תוכניות עתידיות לכרך שיוקדש לסדר קודשים (עמ' 268).

הספר נראה כאנתולוגיה שגרתית: אוסף טכני של מקורות המסודרים על פי סדר התלמוד. אך למעשה יש בו הרבה יותר מכך, או כלשון המליצה התלמודית, יש בו חוכמה ולא רק מלאכה. עצם מלאכת האיסוף והמיון איננה פשוטה. האיסוף נעשה מתוך חיבורי הגאונים ובני זמנם, בעיקר מתוך תשובות הגאונים, ספרות ההלכה ('הלכות גדולות' ו'הלכות פסוקות') וספרות המונוגרפיות. כמו כן נאספו ציטוטים רבים מאוד של דברי הגאונים מתוך חיבורי הלכה ופרשנות של הראשונים. המקורות נאספו מתוך דפוסים, כתבי יד וקטעים מן הגניזה הקהירית, וכך נוסף על מקורות שהודפסו בעבר, יש בספר עשרות מקורות חדשים שמודפסים כאן לראשונה: תשובות גאונים, קטעים מן הספרות המונוגרפית וציטוטי גאונים מספרות הראשונים.⁴ אין צריך להכביר

2 לויין, מבוא, עמ' ii; ידידיה, עמ' 293-294; פוקס, עמ' 20, הערה 37.

3 ידידיה, עמ' 295-297.

4 לדוגמאות בעלמא של תשובות חדשות ראו: סימן כט, עמ' 22-23; סימן תעו, עמ' 333-334.

מילים על החשיבות של פרסום מקורות חדשים אלה. זאת ועוד, האיסוף המלא של כל המקורות מספרות הגאונים אפשר למהדירים ראייה של מכלול המקורות של ספרות זו, וראייה זו סייעה להם לתקן תשובות על פי מקבילותיהן, להשלים קטעים מתוך מקורות אחרים, ולהחליט אילו מן הטקסטים הם מדפיסים ואיזה מקור הם מעדיפים על פני משנהו.⁵ בנקודה זו יש הבדל מסוים בין דרכו של לוין לדרכם של המהדירים בכך. זה. ב'אוצר הגאונים' של לוין בולטת מבחינה גרפית נטייתו לסדר מקורות מקבילים בשני טורים או בשלושה טורים. במהדורה החדשה מיעטו העורכים לנקוט דרך זו, ובדרך כלל העדיפו לבחור נוסח אחד ולציין בהערות למקורות דומים. עם זאת גם במהדורה זו החליטו לעיתים העורכים שיש הצדקה לסדר את המקורות בטורים מקבילים.⁶

רבים מן הקטעים – חדשים גם ישנים – הודפסו מתוך כתבייד. כלומר גם קטעים שכבר נדפסו בעבר זכו ל'פנים חדשות' בזכות בדיוק חוזרת של כתבייד, והמהדירים לא הסתפקו בנוסח שנדפס בעבר. לעיתים עצם ההשוואה בין נוסחים שונים של המקורות הובילה לדיוק בכוונתם של הגאונים בעניין הנדון עצמו ובדרכי הפסיקה והפרשנות שלהם.⁷

כאמור הספר משלב קטעים רבים מתוך הספרות המונוגרפית של הגאונים – ספרות שפרסמו חוקרים שונים, ספרות שפרסם לא מכבר ברודי עצמו, וחיבורים שעדיין ספונים בכתבייד.⁸

חלק נכבד מספרות הגאונים – הן מונוגרפיות של הגאונים והן תשובות שלהם – השתמר בערבית-יהודית, והקטעים מובאים בספר בתרגום לעברית. התרגומים הם של עורכי הספר, והם תרגמו לא רק קטעים שהם מפרסמים

5 לשחזור שאלה שקוצרה באחד המקורות והושלמה על פי מקור מקביל ראו: עמ' 508, הערה 4; עמ' 509, הערה 7; לדילוג על חלק מתשובה ראו: עמ' 479, הערה 1; לדיון ביחס בין נוסחים שונים של תשובות ראו למשל: עמ' 290, הערה 4; עמ' 486, הערה 1.

6 ראו למשל: סימנים תשג, תשנט, תשסג, תתצט.
7 ראו למשל: עמ' 499, הערה 4 – תיקון הקביעה שרב סעדיה גאון פסק על פי הירושלמי על סמך נוסח נרחב יותר של דבריו.

8 די לעיין במפתח המקורות כדי לראות את עושר המקורות שבהם השתמשו בחיבור. עיון קל במפתח כתבייד של ספרות הגאונים והראשונים (עמ' 721-725, 741-742) מלמד על כמות המקורות שנבדקו מחדש או הודפסו לראשונה מתוך כתבייד וקטעי גניזה.

לראשונה מכתבייך, אלא גם קטעים שכבר פורסמו ותורגמו בעבר זכו בספר זה לתרגום מחודש.⁹

אחד האתגרים של העוסקים בתשובות גאונים הוא זיהוי מחברי התשובות. לעיתים חסר זיהוי, ולעיתים יש בידינו זיהויים סותרים. גם בתחום הזה יש לספר שלפנינו תרומה חשובה.¹⁰ בהקשר הזה מעניינת קביעת העורכים ש'בכרך הנוכחי מצאנו דוגמאות רבות יחסית של תופעה ייחודית בתשובות הגאונים: פניות כפולות. לעתים פנו שואלים במקביל לשתי ישיבות' (עמ' 5). אף שחלק מן הגאונים התנגדו לתופעה הזאת והתרעמו על שאלות מהסוג הזה, ככל הנראה הייתה התופעה נפוצה למדי.

הערות המהדירים קובעות ברכה לעצמן. בדרך כלל הן קצרות מאוד, אך לעיתים הן חורגות הרבה מעבר למידע טכני וביבליוגרפי. הערות לא מעטות עוסקות בנוסחי התלמוד ומבליטות את ההבדלים שבין הנוסח של הגאונים לבין נוסחי הדפוסים וכתביידיד שבידינו.¹¹ בין השאר העירו המהדירים על לשונות פירוש או סיכום הנמצאות בדפוסים ובכתביידיד אך חסרות בדברי הגאונים.¹² כמו כן יש בהערות מידע רב על כללי פסיקת הלכה ועל כללים מתודולוגיים של הגאונים,¹³ וכן דיונים בענייני הלכה,¹⁴

9 למשל קטעים רבים מספר 'המקח והממכר' תורגמו מחדש מן המקור. ראו למשל: סימן שסח, עמ' 254, הערה 1. תשובה מערבית תורגמה שלא כתרגומו של אברהם אליהו הרכבי. ראו: סימן תקלז, עמ' 384, הערה 1. שני קטעים בעמ' 551 תורגמו שלא כתרגומם של המהדירים הקודמים. ראו: שם, הערות 1, 2. לדיונים בזיהוי התשובות ראו למשל: עמ' 401, הערה 3; עמ' 444, הערה 2; עמ' 457, הערה 6.

11 ראו למשל: עמ' 131, הערה 4; עמ' 230, הערה 1; עמ' 390, הערה 8; עמ' 396, הערות 1, 7; עמ' 404, הערה 1; עמ' 420, הערה 4; עמ' 428, הערה 5; עמ' 491, הערה 6. לדיון בברייתא שאינה נמצאת לפנינו בתלמוד אך מצוטטת בספר 'הלכות גדולות' ובדברי רב סעדיה גאון ראו: עמ' 392, הערה 3.

12 ראו למשל: עמ' 256, הערה 3; עמ' 259, הערה 2; עמ' 421, הערה 5. לדיון בכללי פסיקה ראו למשל: עמ' 496, הערה 3; לגאונים שייחסו לאמורא דברים של סתם התלמוד שהם לפי שיטתו ראו: שם, עמ' 428, הערה 3; עמ' 438, הערות 2, 4.

14 ראו למשל דיון במשומד בנוגע לענייני ירושה בהערות לעמ' 388; לחידוש הלכתי המחייב את הסופר לחתום על שטר של בית דין ראו: עמ' 598, הערה 1. בעמ' 643, הערה 3, צוין בקיצור נמרץ שדעת רב משה, ראש ישיבת סורא, שהכשיר קלף שעובד בדרך שונה מן הדרך המקובלת, לא התקבלה

בסוף הכרך באים במרוכז שרידי הפירוש של רב שרירא גאון למסכת בבא בתרא. פירוש זה נכתב רק על שלושת הפרקים הראשונים של המסכת, וחלקים ממנו כבר נדפסו בעבר, ועתה נוספו עוד כמה קטעים. גם כאן ראיית מכלול הקטעים והפירושים עזרה להתמודד עם 'אתגר יוצא דופן: מצויים בגניזה עוד כמה וכמה קטעים הדומים לחלוטין לקטע שפרסם מאן מבחינת חומר הכתיבה, צורת הדף והכתב, ואף הם מכילים פירוש לבבא בתרא, אך ברור שאי אפשר לשייך את כולם לפירושם של רש"ג [רב שרירא גאון] ור"ה"ג [ורב האיי גאון]. כלומר, מתברר שסופר אחד העתיק שני פירושים לפחות למסכת זו או לחלקים ממנה במתכונת אחידה' (עמ' 641). תובנה זו נעלמת מעיני מי שעוסק בקטע אחד או שניים, אך צפה לנגד עיני מי שאוצר ואוסף את הקטעים כולם ובוחר אותם. ¹⁸

על דעת חכמי דורו ואף לא על דעת החכמים שבאו אחריו בראשות ישיבת סורא. דברים קצרים אלה מרמזים לעניין שברודי כתב עליו בכמה מקומות, שדעות של חכמי סורא או פומבדיתא השתנו במשך הזמן, ושאינן סיבה לחפש מסורות עקביות בסורא לעומת אלה שבפומבדיתא. לעניין זה ראו המקורות אצל: פוקס, עמ' 162-164, בהערות.

¹⁵ לדיון במחלוקת רב שמואל בן חפני ור' יצחק אלפסי (הרי"ף) בפרשנות סוגיה ובפסיקה ההלכה בה ראו: עמ' 536, הערה 3.

¹⁶ ראו למשל ההגנה על כבודו של גאון קודם: 'והבאתי את ביאורו רק מפני שראיתי אותו (מפורש) שלא כהלכה במאמר המיוחס לראש הישיבה הפיומי נוחו עדן, ולא אומר אלא שהוא מטעות המעתיק מפני שידעת ראש הישיבה הייתה למעלה מזה, ואולם ראיתי אחרים מאנשי תקופתנו שטעו בזה טעות [ברורה]' (סימן תתטו, עמ' 556). על כך כתבו המהדירים: 'ברור שאין אמירה זו אלא ניסיון להגן על כבודו של רס"ג, שלדעת רב האיי טעה כאן טעות גסה' (עמ' 556, הערה 2). וראו: 'הא יכול אדם דקאמרת דאמור רבנן לא ידעינא ליה ולא גרסינא מעולם וליתה בגמ', ושמה קצת הראשונים או האלופים אמרי דברים הללו, שאין אנו מכירין בהם' (סימן תרנה, עמ' 459), וראו הדיון בהערה 4 שם אם זוהי דחייה מעודנת של קטע הנמצא ב'הלכות פסוקות' וב'הלכות גדולות' או שמה הדבר מצביע 'על היעדר בקיאות בהלכות פסוקות ובהלכות גדולות'. על דרכים מעודנות נוספות שבהן דחה רב האיי גאון את דברי קודמיו ראו: רוזנטל, עמ' 629-633.

¹⁷ ראו למשל על חלוקת המשכורות לקבוצות שונות בישיבת הגאונים: עמ' 53, הערה 3; מקורות על פולמוס פרשני והלכתי כנגד הקראים בענייני ירושה ראו: עמ' 387, הערה 1.

¹⁸ אני מדגיש נקודה זו כיוון ש'אין אדם עומד על דברי תורה אלא אם כן נכשל בהם'; אני נכשלת בעניין זה ודימיתי שקטע

כאמור מקורות לא מעטים נדפסו בכרך זה בפעם הראשונה, ודיון קצר באחת התשובות יבהיר את חשיבותם של מקורות אלה. בסיומן לב נדפסה לראשונה מתוך קטע גניזה תשובה של הגאונים רב שרירא ובנו רב האי. תשובתם עוסקת בסוגיה בעלת חשיבות מרובה להבנת יחסי משפט ומוסר בהלכה. השואלים התקשו בבירורו של המשל 'ארבע לצלא וארבע לצלא' שבדברי רב ספרא בבבא בתרא ה"א. המשל מופיע לאחר תיאור מקרה שבו אחד החכמים, רבינא, תבע לקבל את הזכות לרכישת שדה הסמוך לאחר משדותיו מתוקף 'דינא דבר מצרא', תוך שהוא מבטל את הקניין של פועל שלו בשם רבינא, שקנה את השדה לפניו. הגאונים טענו שהמשל של רב ספרא 'ללמד דרך ארץ נאמר ולא לדבר דין', ועניינו הוא שהן לבעל הבית והן לפועל יש צרכים בסיסיים: ארבע כיכרות לחם בכל יום ומקום לישון על האדמה, ומכיוון שכך לא ראוי שיבטל את קניינו של הפועל מתוך תפיסה מוסרית: 'ומה יתרון לך ברבות נכסך'.

תפיסה זו שונה מן התפיסה של מפרשי התלמוד מן המסורת הצרפתית: האשכנזית, שראשיתה בפירוש (המיוחס ל) רבנו גרשום מאור הגולה.¹⁹ למשל רש"י פירש שהדין של זכות הסירוב הראשונה, דינא דבר מצרא, מבוסס בתלמוד על טענה מוסרית של 'ועשית הישר והטוב', ומכיוון שכך קבע רב ספרא קביעה מוסרית-הלכתית: 'וכשם שאתה אומר לו הסתלק מעלי בדינא דבר מצרא משום ועשית הישר והטוב כך אני אומר לך עשה ישר וטוב לעני זה ואל תסלקהו'.²⁰ גם נכדו, רבנו תם, שחלק עליו בחריפות וטען ש'אין מרחמין בדין', וממילא אי אפשר לבטל את 'דינא דבר מצרא' מכוח טענות מוסריות, העמיד את הסיפור במקרה שבו לשני הצדדים יש קרבה לשדה המריבה, ועל פי פירושו המשל קובע קביעה הלכתית שאינה נובעת מן השיקול המוסרי.²¹ בין כך ובין כך מפרשים אלה פירשו את המשל כקביעה הלכתית, ובדרך קרובה לזה פירשו המפרשים מבית מדרשו של הרמב"ן.

גניזה הוא של רב שרירא, עד שפרופ' ברודי העמידני על כך שהוא מצטרף לקטעים נוספים, שמהם אנו למדים שהוא מתוך חיבור של אחד הראשונים. ראו: פוקס, עמ' 503.

¹⁹ 'משל אמר לו, כלומר מעשה דדין דבר מצרא אינו אלא משום ועשית הישר והטוב, וכיון דזה רוניא עני [...] ואין לו במה יתפרנס, משום הכי לא יכלת לסלוקיה דאין לך ועשית הישר והטוב גדול מזה' (רבנו גרשום, עמ' יא).

²⁰ רש"י, בבא בתרא ה"א, ד"ה 'ארבעה לצלא'.

²¹ תוספות, בבא בתרא ה"א, ד"ה 'ארבעה לצלא'. חכמים שונים התמודדו עם הקושיה של רבנו תם על רש"י. ראו למשל: אור זרוע, ג, סימן שנט, דף מט ע"ד.

לעומת זאת במסורת הפירוש הספרדית הקדומה פירשו את המשל 'ארבע לצלא וארבע לצלא' כהמלצה. דברים מפורשים בעניין זה כתב ר' מאיר הלוי אבולעפיה: 'ולאו דינא אמר ליה אלא מדת חסידות אמר ליה למעבד לפני משורת הדין'.²² דברים קרובים באים בדברי ר' יצחק אלפסי (הרי"ף), בדברי ר' יוסף אבן מיגש ובדברי חכמים אחרים.²³ עם פרסומן של תשובות הגאונים רב שרירא ורב האי מתברר שזהו מקורה של תפיסה פרשנית זו.

*

כאמור המהדירים קיצרו בהערותיהם, ובדרך כלל לא האריכו בדיונים שאין בהם חשיבות לתוכן התשובה ואף לא בהפניות ביבליוגרפיות לדיונים בפרט זה או אחר של התשובה. עם זאת לעיתים היו נדיבים יותר בהפניות לספרות המחקר. אין צריך לומר שהמידה המדויקת של הערות והפניות היא עניין של טעם אישי ושל תחומי עניין; יש תחומים שבהם מהדיר סבור שחשוב להוסיף הפניות רבות, לעומת מקומות אחרים שבהם הדבר משמעותי פחות או מיותר בעיניו. לטעמי היה מועיל להוסיף מעט יותר הפניות לספרות המחקר בעניינים הנוגעים למקורות, ואצין דוגמאות אחדות.

²² יד רמה, עמ' כב.

²³ 'כך שמענו פירושו [...] משל זה אמרו רב ספרא לראבינא כדי שיהא מואס בזה העולם, ויסתפק במה שיש לו מן הנכסים, ואל יבקש לקנות יותר; כדי שיניח רוניא בקרקע שלקח, ולא יסלקנו בדינא דבר מיצרא' (שו"ת הרי"ף, סימן קז, עמ' 240-242). באופן דומה פירש ר' ישראל איסרליין את העובדה שהרי"ף לא הביא את מעשה רוניא בספר ההלכה שלו: 'אלא ע"כ סבר דלא הכריחו אלא בדרך רחמניות ועצה טובה אמר ליה רב סמא לרבינא [...] וכיון דאינו אלא עצה טובה לא הביא רב אלפס בפסקיו' (תרומת הדשן, סימן שמ, עמ' רפה). בדרך קרובה הלך גם ר' יוסף אבן מיגש, תלמידו של הרי"ף: 'וכן אמר לו כיון שהרי יש לך שדה אחרת בצד שדה זו למה אתה רוצה עדיין לקנות זה האחרת ולסלק עני זה מעל לקיחה שטרח בה לעצמו, וכי נכסים אלו שאתה מרבה כלום יש לך מהם לאחר מיתה אלא ד' אמות של קבורה שאתה נקבר בהם בלבד כמו שיש לעני שאין לו כלום' (חידושי הרי"ף מיגש, עמ' יב). וראו גם: ערוך השלם, ז, עמ' 17, הערך 'צלא'. לדיון נרחב בפירושי הראשונים בסוגיה זו ראו הערותיו של רוטשטיין בשו"ת הרי"ף.

לפני סימן לא נכתב: 'לפי מספר ראשונים גרסת הגאונים בנוגע לשיטות תנא קמא ור' יוסי הייתה הפוכה מזו שלפנינו' (עמ' 23) – גרסת גאונים זו זכתה לכמה וכמה דיונים חשובים, ולא מכבר הקדיש מרדכי סבתו דיון נרחב לגרסה זו ולעדיפותה משאר הגרסאות.²⁴

בסימן רנ מובאת תשובה של רב האי גאון (עמ' 174) – תשובה זו ושיטת הגאונים בסוגיית מתנתא טמירתא נדונו בהרחבה במאמר של חנינה בן-מנחם.²⁵ בסימנים תכא-תכג יש מקורות בסוגיית 'אותיות נקנות במסירה' (עמ' 293-296) – מקורות אלה ואחרים, והיחס בין השיטות השונות בתקופת הגאונים נדונו בהרחבה בידי ברכיהו ליפשיץ.²⁶

בסימן תקי, דברי 'הלכות גדולות' בשאלה אם לקדש על מיץ שנשחט מענבים (עמ' 357) נדונו בהרחבה בתשובה הלכתית ארוכה של ר' לוי גינצבורג.²⁷ נספח א כולל 'שרידי הפירוש של רב שרירא ורב האי' (עמ' 639-655), ובהקדמה לנספח זה נדונים פירושי התלמוד של רב שרירא גאון. העורכים עסקו בייחוס של שרידי הפירוש לכמה מסכתות לעיתים לרב שרירא ולעיתים לרב האי, ובין השאר קבעו: 'זהפירושים על ברכות ושבת מיוחסים הן לרב שרירא הן לרב האי'. ההסבר המתקבל על הדעת לייחוסים אלה הוא שהם היו יצירות משותפות, בין אם נכתבו לאחר שהתמנה רב האי למשרת אב בית דין, סביב שנת 985, בין אם קודם לכן'. דומה שהיה מועיל לציין לכמה מחקרים בעניין הזה: יוסף מרדכי דובאוויק פרסם את הדף הראשון של פירוש רב האי גאון למסכת ברכות, וממנו אנו למדים שזה חיבור שחיבר רב האי כאשר היה אב בית דין;²⁸ אלעזר הורביץ הציע דרכים שונות לפתרון בעיית הייחוס של פירושי מסכת שבת לרב שרירא או לרב האי;²⁹ וגופי הפירוש של הגאונים לבבא בתרא ודרכי השימוש של הראשונים בפירוש זה נדונו לאחרונה בהרחבה.³⁰

24 סבתו.

25 בן-מנחם.

26 ליפשיץ, עמ' 357-364.

27 גינצבורג, עמ' 53-61. באותה תשובה נדונו גם עניינים

המצויים בסימנים תקה-תקט: יין צימוקים, יין מבושל ויין

שנשתנה לגרעותא.

28 דובאוויק, הדף הראשון.

29 הורביץ, עמ' 127.

30 דובאוויק, רבנו חננאל, עמ' 173-218.

בשולי הדברים אעיר כמה הערות קצרות:

עמ' 280, הערה 3 – המהדירים פירשו את דברי הגאון בתשובה הזאת בהקשר של סמכותו או אופיו של סתם התלמוד וכתבו: 'הדברים מפתיעים מאוד ומלמדים על תפיסת המשיבים את האופי של (מקצת) החלקים הסתמיים של התלמוד'. באותה תשובה יש אכן דברים מפתיעים וחשובים של רב שרירא גאון ורב האי גאון על הסקת מסקנות מתוך המשא ומתן התלמודי. עם זאת נדמה לי שההקשר איננו אופיו של סתם התלמוד אלא מדובר בהבדל בין מימרה שאמר אמורא במפורש לבין מסקנה שהוסקה מתוך דבריו, קל וחומר מתוך שתיקתו, כפי שהסוגיה הנדונה שם מסיקה מדבריו. אף שרוב המסקנות מדברי אמורא הן מסתם התלמוד אין זה נושא הדיון, שהרי לפני כן דן הגאון במסקנות שהסיקו האמוראים עצמם מדברי אמוראים אחרים. סימן תלז, עמ' 305 – את התשובה פרסם גם שרגא אברמסון,³¹ ובדבריו יש כמה השלמות יפות לקרחות שבקטע הגניזה וגם הערות בעלות משמעות לעניין.

עמ' 366, סמוך להערה 3: 'הא דרב הונא בריה דרב יהושע ברייתא'. על זה העירו בהערה 3: 'הכתיבים הנפוצים של מילה זו הם ברותא ובדותא'. במילוננו של רב שמואל בן חפני מופיע הכתיב 'בריתא'.³²

עמ' 612, סמוך להערה 2 – הגאון הסתמך על הכלל שכל מקור שמוזכר בלשון 'לאפוקי מ[...] אין הלכה כמותו. כלל זה מופיע ב'מבוא התלמוד' של רב שמואל בן חפני (בקטעים שעדיין לא פורסמו, אך חלקים מתוכם פורסמו בכרך זה) וכן בדברי גאונים אחרים.³³

הערות אלה אין בהן כדי לפגום בחשיבות המרובה של כרך זה של 'אוצר הגאונים החדש'. זהו ספר שימושי וכלי עזר יעיל, ויש לו תרומה לחקר ספרות הגאונים, לחקר התלמוד ולחקר ספרות ההלכה והפרשנות. ברור וישני שותפיו ראויים לתודה ולברכה על מלאכתם המקיפה, היסודית והמוקפדת. אפשר להתעורר מכך שהמחברים ממשיכים במלאכתם, ויש לקוות שיזכו להשלים את מלאכת האיסוף, המחקר וההדפסה של 'אוצר הגאונים' על המסכתות שבסוף סדר נזיקין ועל סדרי קודשים וטהרות. נקווה שאחרי מלאכה זו יקבלו עליהם גם את מלאכת ההשלמה והתיקון של הכרכים הקודמים של 'אוצר הגאונים'. כרכים אלה נדפסו לפני עשרות שנים מייחלים לעידכון.

31 אברמסון, עמ' 132.

32 מבוא התלמוד, עמ' 168, וראו שם, בהערות 14, 15.

33 לדיון של הגאונים בכלל זה ראו: אסף, עמ' רלא.

קיצורים ביבליוגרפיים

אברמסון	שרגא אברמסון, במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ה
אור זרוע	ר' יצחק בן משה, אור זרוע, ג-ד, ירושלים תרמ"ז
אסף	שמחה אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תשט"ו
בן-מנחם	חנינה בן-מנחם, 'מתנה טמירתא', שנתון המשפט העברי יג (תשמ"ז), עמ' 39-63
גינצבורג	לוי גינצבורג, תשובה בדבר יינות הכשרים והפסולים למצוה, ניו יורק תרפ"ב
דובאוויק, הדף הראשון	יוסף מרדכי דובאוויק, 'הדף הראשון של פירוש רב האי גאון למסכת ברכות', נטועים יט (תשע"ד), עמ' 143-154
דובאוויק, רבנו חננאל	—, 'רבנו חננאל וגאוני בבל: דרכי הפרשנות ופסיקת ההלכה של רבנו חננאל', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשע"ה
הורביץ	אלעזר הורביץ, 'שרידים מפירושי הגאונים למסכת שבת', הדרום מו (תשל"ח), עמ' 123-227
חידושי הר"י מיגש	חידושי הר"י מיגש: על מסכת בבא בתרא, מהדורת יהושע פוליטנסקי ויעקב דהן, בית חלקיה תשע"ה
יד רמה	ר' מאיר הלוי אבולעפיה, יד רמה על מסכת בבא בתרא, מהדורת עפר צבי פלד, ירושלים תשנ"ב
ידידיה	אסף ידידיה, ביקורת מבוקרת: אלטרנטיבות אורתודוקסיות ל'מדעי היהדות' 1873-1956, ירושלים תשע"ג
ליון	בנימין מנשה ליון, אוצר הגאונים: תשובות גאוני בבל ופירושיהם על פי סדר התלמוד, א: מסכת ברכות, חיפה תרפ"ח
ליפשיץ	ברכיהו ליפשיץ, אסמכתא: חיוב וקניין במשפט העברי, ירושלים תשמ"ח
מבוא התלמוד	הרב שמואל בן חפני (גאון סורא), פרקים מן ספר 'מבוא התלמוד', מהדורת שרגא אברמסון, ירושלים תש"ן
סבתו	מרדכי סבתו, "המקיף את חברו משלש רוחותיו" (בבלי, בבא בתרא ד ע"ב – ה ע"א): לבירור היחס שבין ביקורת הנוסח לשאלות עריכה בחקר התלמוד הבבלי, תרביץ ע (תשס"א), עמ' 189-212
ערוך השלם	ר' נתן בן יחיאל, ערוך השלם, א-ח, מהדורת חנוך יהודה קוהוט, וינה תרל"ח-תרנ"ב
פוקס	עוזיאל פוקס, תלמודם של גאונים: יחסם של גאוני בבל לנוסח התלמוד הבבלי, ירושלים תשע"ז
קימלמן	אריה קימלמן, 'לוח עזר לפירושים מתקופת הגאונים (מארץ ישראל, בבל וקירואן)', שנתון המשפט העברי יא-יב (תשמ"ד-תשמ"ו), עמ' 463-587
רבנו גרשום	פירוש רבינו גרשום השלם על מסכת בבא בתרא, מהדורת צבי יהודה לייטנר, ירושלים תשנ"ח
רוזנטל	דוד רוזנטל, 'לתולדות רב פלטי גאון ומקומו במסורת ההלכה', שנתון המשפט העברי, יא-יב (תשמ"ד-תשמ"ו), עמ' 589-653
שו"ת הר"ף	שאלות ותשובות לרבנו [...] יצחק בן הר"ר יעקב אלפאסי, מהדורת דוב צבי רוטשטיין, ניו יורק תשל"ה
תרומת הדשן	ר' ישראל איסרלין, ספר תרומת הדשן, מהדורת שמואל אביטן, ירושלים תשנ"א